

ERDEMLİ TOPLUMUN TEMEL DİNAMİKLERİ-1

BASIC DYNAMICS OF A VIRTUOUS SOCIETY-1

NEDİM ÖZ

DOC. DR. KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI
ASSOC. PROF. DR., KİLİS 7 ARALIK UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY OF RELIGION
KİLİS, TÜRKİYE

nedimoz@kilis.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-4481-0297>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1517585>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
17 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Accepted
20 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Öz, Nedim, "Erdemli Toplumun Temel Dinamikleri-1 [Basic Dynamics of a Virtuous Society-1]".
Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 11/2 (Aralık/
December 2024): 633-661.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

ERDEMLİ TOPLUMUN TEMEL DİNAMİKLERİ-1

Öz

Dini ve ahlaki değerlerle erdemler bireyler ve toplumsal hayat için kaçınılmaz bir öneme sahiptir. Değerler genellikle beğenilen, inanılan, arzu edilen ve yararlı görülen şeyleri gösteren ölçülerdir. Bu yüzdendir ki, her birey ve toplumun davranışları muhakkak surette bir “değer” veya “erdem” ile ilişkilidir. Her hangi bir kişi “doğru” olmaya çalışıyorsa bu, doğruluğu bir değer olarak görmesindedir. Çünkü insan, fitrat olarak selim bir tabiat ile din ile ahlaki ilkeleri kabul etmeye eğilimli ve huzurlu bir ortamda yaşamaya yatkın bir yapıda yaratılmıştır. Kâinat içerisindeki varlıklar arasında önemli bir mevkiye sahip olan insan, kendisi ve kâinatla olan ilgisi açısından yaratıcısının isteklerine göre hareket ettiğinde evrende olması gereken yerde bulunmuş ve dengesini korumuş olmaktadır. Başka bir ifadeyle o bu yürüyüşüyle “*erdemli bir insan*” olmaktadır. Ne yazık ki modernite, sekülerleşme ve postmodernizm gibi akımlar ve süreçler, insanın içinde yaşadığı dünyada ahlaki müphemliğin egemen olduğu bir yaşam evreni yaratmış ve böylece ahlaka dayalı yaşantıya büyük zarar vermiştir. Artık toplumsal evrende sabit olan, gizli, örtülü hiçbir şeyin kalmadığı; her şeyin alabildiğine esnek, akışkan, serbest, görünür ve orta yerde olmasına neden olduğu ilgili süreçlerin, söz konusu evreni yaratırken yıktığı ilk duvarlardan biri ise din olmuştur. Din duvarının yıkıldığı yerde zemin kayganlaşmakta, ilke yerini ilkesizliğe, güven yerini güvensizliğe, adalet yerini bir biçimde zulme terk etmektedir. Bunun sonucunda ise hakikat ve gerçeklik gibi ilkelerin içi boşaltılmakta ve insan için hayati önem bulunan, iskanlanması mümkün olmayan “*anlam*” buharlaşmaktadır. Anlamın buharlaşmasıyla birlikte ahlaki ilkeler toplumdan dışlanmakta ve insanlar arasındaki sosyal ilişki ve bağlar pamuk ipliğine dönüşmektedir. İşte bu yüzdendir ki, bu çalışma Nahl suresi 90. ayet çerçevesinde erdemli bir toplum için gerekli görülen adalet, ihsan ve akrabaya yardım etmeyi, aynı şekilde erdemli bir toplum oluşturmada engel olarak görülüp Allah tarafından yasaklanan fahşa, münker ve bağı’i literatür taraması yöntemi ile ele almaktadır. Çalışmada bundan hareketle, üç erdem ya da ilkenin emredilmesi ile yine erdemli bir toplumun teşkil edilip yaşatılmasına engel olan üç yasak çerçevesinde erdemli bir toplumun nasıl tezahür etmekte olduğu analiz edilmektedir. Çalışmanın amacı, belli erdemlere uyulup, bazı kötülüklerden kaçınılması halinde ideal bir toplumun hayal olmadığını ortaya koymaktır.

Toplumsal yaşamın aktif üyeleri olan bireyler, aileden başlayarak eğitim ve diğer bütün toplumsal kurumlar aracılığı ile bu üç emredilen ve üç yasaklanan prensip çerçevesinde sosyalleşmesini tamamlarsa, erdemli kişi olma imkânı elde edebilir. Diğer bir deyişle kendisi için ve çevresi için adaleti işleten, bütün mahlûkata ihsanda bulunan ve özellikle akrabayı kollayan, görüp gözeten kişiler, iyilik ve diğerkâmlığı karakter haline getiren erdemli insan olma ideali ile hareket etmiş olur. Aynı şekilde birey ve topluma zarar veren ya da kötülüğün ve bencilliğin sıradanlaşarak yaygınlaşmasına neden olan her türlü aşırılık, kötülük ve haddi aşma davranışından kaçınan bu kişiler erdemli bir ortam oluşumuna katkı sunarlar. Bu itibarladır ki ilgili ayet, Müslümanların bu ilkeleri içselleştirmek suretiyle sekülerizmin büyümesine kapılan insanlara somut örnekler sunmalarını istemektedir. Sonuç olarak ilgili ayet erdemli bireyler erdemli bir toplumun oluşmasını, erdemli toplum da aynı şekilde erdemli bireylerin toplum içerisinde yeniden inşa edilmesini sağlamış olacaktır. Böylece imaj değil hakikat ortaya çıkar, din metalaştırılmaz ve her şeyin mübah olduğu bir dünyada yaşanmaz. Tam aksine herkesin hakkının verildiği adalet, işlerin iyilikle ve nitelikli bir şekilde yapıldığı ihsan ile toplumdaki bireylerin birbiriyle yardımlaşması sağlanırken; birey ve topluma zarar veren her türlü aşırılık, kötülük ve azınlık da yok olur ya da azalmış olur. Böylece erdemli yaşamın ön planda olduğu bir dünya kurulur ki, bundan bütün mahlûkat bu kurulan düzenden olumlu yönde etkilenir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, Erdem, Adalet, İhsan, Münker.

BASIC DYNAMICS OF A VIRTUOUS SOCIETY-1

Abstract

Religious and moral values and virtues have an inevitable importance for individuals and social life. Values are generally measures of what is liked, believed in, desired, and deemed useful. That is why the behavior of every individual and society is definitely related to a “value” or “virtue”. If anyone tries to be “right”, it is because they see righteousness as a value. Because human beings were created with a benign nature and a tendency to accept religious and moral principles and to live in a peaceful environment. When human beings, who have an important position among the beings in the universe, act according to the wishes of their creator in terms of themselves and their relationship with the universe, they are in the place they should be in the universe and maintain their balance. In other words, he becomes a “virtuous person” with this walk. Unfortunately, processes such as modernity, secularization and post-modernism have created a life universe dominated by moral ambiguity in the world in which people live, thus causing great harm to moral life. There is no longer anything fixed, hidden or veiled in the social universe; Religion was one of the first walls that the relevant processes, which caused everything to be extremely flexible, fluid, free, visible and in the centre, destroyed while creating the universe in question. Where the wall of religion collapses, the ground becomes slippery, principle is replaced by unprincipledness, trust is replaced by distrust, and justice is replaced by cruelty. As a result, principles such as truth and reality are emptied and the “meaning”, which is of vital importance for humans and cannot be missed, evaporates. With the evaporation of meaning, moral principles are excluded from society and social relations and ties between people turn into cotton wool. That is why this study focuses on justice, benevolence and helping relatives, which are considered necessary for a virtuous society within the framework of the 90th verse of the Surah Nahl, and prostitution, munkar and baghi, which are seen as obstacles to creating a virtuous society and are prohibited by Allah, by using the literature review method. is addressed. Therefore, it is analyzed here how a virtuous society manifests itself within the framework of the command of three virtues or principles and the three prohibitions that prevent the formation and survival of a virtuous society. The aim is to demonstrate that an ideal society is not a dream if certain virtues are followed and some vices are avoided.

Individuals, who are active members of social life, can have the opportunity to become virtuous people if they complete their socialization within the framework of these three commanded and three prohibited principles, starting from the family, through education and all other social institutions. In other words, those who administer justice for themselves and those around them, do good to all creatures, and especially look after their relatives, act with the ideal of being a virtuous person who makes goodness and altruism a character. Likewise, these people contribute to the formation of a virtuous environment by avoiding all kinds of excess, evil and transgressive behavior that harms the individual and society or causes evil and selfishness to become commonplace and widespread. In this respect, the relevant verse asks Muslims to present concrete examples to people who are under the spell of secularism by internalizing these principles. As a result, virtuous individuals will ensure the formation of a virtuous society, and a virtuous society will likewise ensure the reconstruction of virtuous individuals within society. In this way, truth, not image, emerges, religion is not commodified, and we do not live in a world where everything is permissible. On the contrary, justice, where everyone is given their rights, and generosity, where work is done with goodness and quality, ensures that individuals in the society help each other; All kinds of excess, evil and cruelty that harm individuals and society will disappear or decrease. Thus, a world is established where virtuous living is at the forefront, and all creatures are positively affected by it.

Key Words: Sociology of religion, Virtue, Justice, Ihsan, Munkar.

GİRİŞ

Çinde bulunduğumuz çağ, özellikle gençler, aileler ve toplumlar açısından maddi-manevi; ekonomik, sosyal, siyasal ve ahlâkî yönden sayısız problemlerin, krizlerin yaşandığı bir çağ görüntüsü vermektedir. Öyleyse, yaratılışından temiz, erdemli eylemlere yatkın ve “değerler kazandırma etkinliği” denilen eğitime de tabi tutulan insan, fitraten saflığını kaybetmek suretiyle bu noktaya nasıl gelmiştir? Bu, kolaylıkla gerçekleşen bir süreç olmadığı gibi, cevabı kolaylıkla verilebilecek bir olgu da değildir. Elbette bu değişim, iç etken yani zihinsel oluşum süreci (görme, duyma, hayal etme, yapma, alışma) ile sonrasında dış etken, yani yaşadığı çevrede kişinin fitratının dejenerasyonunda etkili olmaktadır.¹ Peki, insanın içinde yaşadığı çağda, fitratı doğrultusunda yaşaması mümkün müdür ya da bozulan bu yapı, aslına döndürülerek erdemli bir toplumsal hayat imkân dâhilinde midir? Elbette, birey olarak kendi sorumluluklarının idrakinde olan insan, her çağda iyi ve güzel işler, erdemli davranışlar ortaya koyabildiği gibi, toplum da, söz konusu bireylerden oluşturulduğu takdirde “iyi ve doğru işler” ortaya koyacaktır. Esasen bozulmuş bir yapının aslını muhafaza eden yapıya nispetle fonksiyonel olması çok düşüktür, ama imkânsız değildir. Bunun için önce bireyleri fitratı ile buluşturup o istikamette davranışlar sergilemesini sağlarken; sonra ise, bu bireylere dayalı bir toplumsal yapı teşkil edilmelidir. Bu dönüşümü gerçekleştirmek zor olsa da imkânsız değildir. Zira insan, potansiyel olarak bunu gerçekleştirecek bir yapıya sahiptir.²

İnsan merkezli evren anlayışına sahip olan Modern ve Postmodern zamanlara geçişle birlikte vahiy bir açıklama biçimi olmaktan çıkmıştır. Birey, cemaatsel yapılar, din ve gelenekle bağlantılı kurulan kimlikten uzaklaşarak kendine referansta bulunur hale gelmiştir. Ergin olmayış durumundan kurulan insanın, Tanrıya referansta bulunmadan bir dünya inşa etme girişimi ise sekülerleşme ile sonuçlanmıştır.³ Bir sekülerleşme, küreselleşme süreci olan Postmodern çağda iletişim kurumlarının imaj üretimi sonucu, yapay üretimler gerçek gibi algılanmaya başlamış, her şeyin gösteriye dönüştüğü “büyüden arınmış bir dünya” ortaya çıkmıştır.⁴ Adeta her şey her şeye gider olmuştur. Her şeyin mubah olduğu postmodernleşme sürecinin dinlerle

¹ Kur'an-ı Kerim Meali, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara, 2/170; el-Maide, 5/104; el-Araf, 7/28; el-Enbiya, 21/53.

² el-İsra, 17/15.

³ Mustafa Tekin, “Din ve Post/Modernlik”, ed. Kadir Canatan - Mustafa Tekin, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), s. 362.

⁴ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayınları, 2021), s. 267.

sorunlu olacağı ise aşikârdır.⁵ Eklektik özelliğiyle Postmodernizm, herhangi bir hakikat önerisini reddettiği için dinler arasında bir hiyerarşi kurmamakta, yan yana sıraladığı dinler arasında fark görmemektedir. Başka bir deyişle postmodernizm ile din arasındaki gerilimin varlığı⁶ erdemli topluma mesafesini de belirlemektedir.

Çağımızda erdemli insana duyulan ihtiyaç kendisini daha çok hissettirmektedir. Din-fıtrat ilişkisini idraki istenen insan, evrendeki mikro ve makro varlıklara dikkati çekilerek, daima doğru inanca, erdemli işler yapmaya veya iyi ahlâka yönlendirilmiştir.⁷ Bu yönlendirme “*kim güzel ya da kötü bir (işte) aracılık ederse, ona onlardan bir pay vardır...*”⁸ gibi bir çok ayette görülmektedir. Dolayısıyla fıtraten iyiliğe yatkın olan insan, varlığın özünü kavradığında daima iyi işler yapacak, onlara aktif olarak aracılık edecektir. Nitekim insanı hedef alan Kur’an, ona yeryüzünde ahlaka dayalı bir sosyal düzen kurma görevini yüklemiştir.⁹ Kur’an’ın temel gayesi yeryüzünde adil ve ahlaki temellere dayanan bir toplumsal düzen kurmaktır. Zira kişi ve cemiyet birbirlerini tamamlayıcı unsurlar olduğundan, insanın davranışını belirleyici “takva” gibi erdemler, elbette yalnız toplumsal bir ortamda anlam kazanırlar.¹⁰ Bir başka deyişle, dindarlık, diğer insanlara adil davranma ve sevgiyle yaklaşma iradesinden kaynaklanan çeşitli amellerle kendini göstermediği sürece, gerçek dindarlık olamamaktadır. Dolayısıyla insan ilişkilerinde gözetilmesi gereken adalet ve sevgi gibi unsurların seçkin bir yeri vardır; nitekim Allah’a kulluk yapmak ile toplumda dezavantajlı durumda bulunan yoksulların ve yetimlerin doyurulması neredeyse aynı düzeydeki davranışlar olarak gösterilmektedir.¹¹

Toplumsal bütünlüşmeyi sağlayan değerler ve kurallar sistemi oluşturmayı hedefleyen; gruplar arası çatışmaları hakkaniyetle çözüme kavuşturan Kur’an’ın, “*iyilik ve takvada yardımlaşma*” ilkesi ile ahlaki bir muhteva kazandırmış olduğu dayanışma, cahiliyyede asabiyyet hissiyle yürütülüyordu.¹² Nitekim “*Cahiliyye’nin burnu büyük seçkinlerinin gözünde, yerleşik telakkinin onur dediği prestiji ve statüyü korumak, hakikati ve erdemi seçmekten daha*

⁵ Kurt, Din Sosyolojisi, s. 269.

⁶ Tekin, “Din ve Post/Modernlik”, s. 375-376; Ali Akdoğan, Din Sosyolojisi (Ankara: STS Yayınları, 2013), s. 399; Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil toplum ve İslam* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 12.

⁷ bk. el-Fussilet, 41/53.

⁸ en-Nisâ, 4/85.

⁹ el-Ahzab, 72.

¹⁰ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Fecr Yayınları, 1987), s. 104.

¹¹ Toshihiko İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), s. 315; el-Maun, 107/2:

¹² bk. el-Maide, 5/2; el-Hucurat, 49/9-13; el-Mücadele, 58/8-10; el-Mümtehine, 60/7-9; et-Tekasür, 102/1-8.

önemliydi. Ebu Cehil ve Kureyş'in diğer ileri gelenlerinin Muhammed'i nereye kadar destekleyeceği ile ilgili sorularına, Ebu Talip, 'Gururum yeğenime uymamı, hamiyetim onu size teslim etmemi engelliyor' şeklinde cevap vermişti.¹³ İşte İslam'ın en büyük başarısı, bu ahlaki zihniyeti tersine çevirmesi, iptidai şeref davasına karşı hakikatin üstünlüğünü ilan etmesi olmuştur.¹⁴ Bu durum, sadece geçmişle sınırlı değil, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Aydınlanmanın kaynaklık ettiği akılcı düşünce sonucunda, pozitivizm ve bireyciliğin¹⁵ ön plana çıkmasıyla günümüz modern insanı da hakikatin erdemini üstünlüğü yerine kendi krallığını ilan edip, hayatını maneviyattan uzak tutmak suretiyle anlam krizi yaşamaktadır.¹⁶ Oysa ondan istenen, erdemler etrafında bütünleşmek suretiyle bu anlam krizini aşmak ve mutluluğa erişmektir.¹⁷

İnsan davranışlarına anlam katan inanç, davranışları motive edici bir niteliğe sahiptir. İnanç, bütün İslami erdemlerin kaynağıdır. Gönülden inanmaya dayalı olmayan hiçbir erdem düşünülemez.¹⁸ Dolayısıyla adalet, ihsan ve akrabaya yardım etme erdemlerinde olduğu gibi, fahşâ, münker, dengeyi ve orta yolu aşmak gibi erdemli bir hayatı yaşamaya mugayir davranışlardan uzak durmak da kaynağını inançtan almaktadır. İşte bu çalışmanın amacı, Nahl suresi 90. ayet çerçevesinde erdemli bir toplum için gerekli görülen adalet, ihsan ve akrabaya yardım etmeyi, aynı şekilde erdemli bir toplum oluşturmada engel olarak görülen fahşa, münker ve bağı'nın sosyolojik boyutlarını anlamak ve anlamlandırmaktır. Ancak fahşa, münker ve bağı araştırmanın ikinci kısmında ele alınacaktır. Çalışmanın problemi, 'literatür taraması'ndan¹⁹ hareketle dolaylı ve dolaysız gözlem teknikleriyle birlikte anlamacı bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

1. ADALET

Erdemli bir toplum oluşturmada ilk ve en önemli dinamiği adalettir. Ahlakın ve hukukun temel kavramlarından olan adalet, erdemli bireylerden oluşturulmuş huzurlu bir toplum için fevkalade önemlidir. Genel olarak adalet, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermek şeklinde tanımlanabilir. Bireyin ve toplumun, bir yönüyle yasal diğer yönüyle ahlaki bir erdem niteliği olan

¹³ İbn Sa'îd el-Mağribî, *Neşvetü't-tarab*, I, 339 aktaran Mustafa Çağırıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), s. 78.

¹⁴ Çağırıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 78.

¹⁵ Mustafa E. Erkal vd., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, 1997), s. 49.

¹⁶ Aliye Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açısından Dine Bakış* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), s. 261.

¹⁷ Bekir Karlığa, *Bir Medeniyet Düşünürü Fârâbî* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2019), s. 133.

¹⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 385.

¹⁹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Anakara: Nobel Yayınları, 2020), s. 111; Orhan Türkdöğün, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 167-168.

adalet çerçevesinde yaşaması, varlığının uzun süreceğine işaret eder. Adaletin bir yasallık boyutu olsa bile, erdemsiz bir kişi ya da toplum uzun vadeli bir hayatı yaşama imkânı elde edemez. Bu manada en kısa ifadesiyle “hakkı teslim etmek” anlamına gelen adalet, erdemlerin başı olarak değerlendirilmektedir.²⁰ Adalet sadece insanlar arasında hüküm vermekle, insanların birbiriyle ve sosyal düzenle ilgili değil, kişinin kendisine bakan boyutu da söz konusudur. İslam’ın adalet anlayışı, insanın nefesine bile zulmetmemesidir.²¹ Bu manada zulmetmemek bir erdem ise zulme karşı mücadele verip toplumda adaleti sağlamaya çalışmak daha büyük bir erdemdir.²²

A-d-1 (adele) kökünden gelen adl (adalet) ve muadele sözcükleri, denklik ve eşitlik anlamına gelmektedir.²³ Genellikle dini literatürde adâlet, “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlara gelirken,²⁴ ilgili erdemin zıddının zulüm olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.²⁵ Adalet, bizatihi yaratılışın kendisinde bulunduğundan, Allah insanoğlundan daima adil davranmasını ve bu dengeyi bozmadan bir toplumsal hayat yaşamasını istemiştir.²⁶ Buna göre İslam ahlak nizamı, toplumsal hayatta zulüm ve haksızlıkları engellemek suretiyle aşırılıklardan uzaklığı, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını ön görmüştür. Diğer bir deyişle adâlet, ferdi ve sosyal yapıda düzen ve intizamı, eşitlik ve hakkaniyet ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan bir erdemdir.²⁷ Yani âlemin düzeni “herkesin hak ettiğini alması”²⁸ anlamına gelen adalet dayanmaktadır.²⁹ Bu yüzden Farabî, erdemli toplumun yöneticisinin hasletleri arasında “adil olmaya, adaleti uygulamaya davet edildiğinde onu yapmada, gerçekleştirmede isteksiz, inatçı olmamalı, tersine haksızlık ve kötülük yapması istendiğinde bunu yapmama konusunda dirençli, kararlı ve istekli olmalı” açıklamasında bulunur.³⁰

Herkesin ve her şeyin hakkını verme, insaf ve eşitlik, haksızlıktan uzak-

²⁰ Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi Eğitimde Yeni Ufuklar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), s. 28.

²¹ Dinler ve özellikle İslam dini adalet, hak, doğruluk gibi temel insani, ahlaki ve felsefi kavramların tanımını yapmaksızın insanlara kendi nefisinden başlayarak adil davranma erdemi öğütler; siyasi iktidarlara ise zulüm yapmamayı ve herkese hakkını teslim etmeyi emreder. bk. Ömer Dinçer, *Kamu Yönetimi Adabı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), s. 116.

²² Yalçın Akdoğan, *Nebevi Liderlik ve Hz. Muhammed* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), s. 428.

²³ Rağıp İsfehani, *Müfredat*, çev. Abdulkaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 680.

²⁴ Mustafa Çağrırcı, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), s. 1/341.

²⁵ İsfehani, *Müfredat*, s. 681; Çağrırcı, “Adâlet”, s. 1/342.

²⁶ Mehmet Paçacı vd., *Hayat Rehberi Kur’an -Konulu Tefsir-* (İstanbul: DİB Yayınları, 2021), s. 4/13.

²⁷ Müfit Selim Saruhan, “Erdemlerin Erdemi: Adâlet”, *Adam Akademi*, 5/1 (2015), s. 2.

²⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2104), s.13.

²⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk/Ahlak Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), s. 144.

³⁰ Farabî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 108.

laşarak orta yolu tutma anlamına gelen adalet eşitlikle ilişkilidir. Ancak her konuda eşitliği gerektirmez, dengeyi gerektirir. Örneğin kişiler gelirlerine göre vergi öderler. Böyle adil davranıldığı zaman barışçıl yaşamın temeli atılır ve hayatın her alanında sosyal denge sağlanmış olur.³¹ Herkese eşit davranan değil, hakkını veren adil insan her durumda gerçekleri savunur ve doğruları söyler, karar verirken objektif olur, haksızlığa tepki gösterir ve daima dengelidir. Çünkü adalet onun toplumsal hayatını düzenleyen bir rehberdir.³² Bu rehber, hayatın her alanına nüfuz ettiğinde toplumda haksızlıklar ortadan kalkar, kişiler birbirine güven duyar ve sadakat gösterir. Kişiler kendilerini güvende hisseder ve mutlu olurlar. Biriktirdikleri mal ve mülklerinin çalınacağından endişe ve şüpheye kapılıp huzursuz olmazlar. Zira kişilerin mutlu ve huzurlu olabilmesi adalete bağlıdır. Adalet ilkelerine bağlı insanların olduğu bir toplumda zorbalık ve haksızlıklar baş göstermeyeceğinden güven ortamı ve buna bağlı olarak huzur hâkim olur.

Hemen her konuda dini ve ahlaki değerler, hak ve hukuku emir ve tavsiye etmektedir. Bunun en basit şekli sıra bekleyen insanların önüne geçerek onların hakkını gasp etmemektir.³³ Adâlet sıfatından yoksun olan kişiler Kur’ânda dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adâlet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı bildirilerek adaletin bir kemal sıfatı olduğuna işaret edilmiştir.³⁴ İnsanın Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü olan takvâ³⁵ erdemine nail olabilmesi için âdil olması³⁶ ve adâletli söz söylemesi gerekmektedir.³⁷ Zira adil olanın adaleti sadece kendi şahsında değil başkası hakkında da gerçekleştirmesi mümkün olan bir erdemdir.³⁸ Sırasıyla hikmet, şecaat ve iffet şeklindeki üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilet adalettir³⁹ ki, tabiatı gereği medenî varlık olan insanların arasındaki münasebetlerde adalete dayalı bir nizam gerekmektedir. Buna göre sosyal hayat, zorunlu olarak, fertler arasında ortak münasebetler kurulmasıyla gerçekleşir. Zira insan için, “*adalet, tıpkı bir duvar ustasının kullandığı su terazisi gibi insanın kendi ahlaki yapısını inşa ederken kullandığı olmazsa olmaz bir*

³¹ M. Fatih Genç-Nagihan Bulut, “Adalet”, ed., Mehmet Zeki Aydın, *Karakter, Değer ve Ahlak Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), s. 221.

³² Genç-Bulut, “Adalet”, s. 221-222.

³³ Ali Akdoğan, *Kur’an ve Sünnet’ten Örneklerle Sosyal Ahlak –Sosyal İlişkiler ve Ahlaki Değerler-* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), s. 384-385.

³⁴ bk. en-Nahl, 16/76.

³⁵ bk. el-Hucurat, 49/13.

³⁶ bk. el-Mâide, 5/8.

³⁷ bk. el-Enam, 6/152.

³⁸ Ahmet Mahmut Suphi, *İslam Düşüncesinde Ahlak Felsefesi*, çev. Abdurrahman Harbi- Enver Şahin-İrfan Karadeniz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), s. 46.

³⁹ Çağrırcı, “Adâlet”, s. 1/342; İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi/Tehzibu’l-Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), s. 34.

terazi gibidir. İnsan, adalet terazisini kullanmaktan kendini alıkoymamaktadır. Bu da adalet duygusunun, insana verili bir değer duygusu olduğunu göstermektedir.”⁴⁰ Örneğin adaleti, Kur’ân’ın, iyilikten önce zikretmesi, adil olma niteliği taşımayan bir iyiliğin hiçbir değer niteliği de taşımayacak olması bu yüzden olsa gerektir.⁴¹

Adalet duygusu insanlarda doğuştan vardır. Örneğin iyilik, adalet ve fedakârlık duygularına insanların doğuştan sahip olduğu, bebeklerde yapılan deneyler ve araştırmalarda kanıtlanmıştır.⁴² Bu yüzden adalet emri ve erdemine, yani bu hukuki ve ahlaki erdeme uymak, onu uygulamak bütün insanlar için geçerli olan temel bir esastır.⁴³ Adaletin, insanların en zayıfından en güçlüsüne, en fakirinden en zenginine kadar bütün insanlar arasında gerekliliği ifade edilmekte, onu yaymanın ve engellememenin önemi ortaya konulmaktadır.⁴⁴ Özellikle burada bağımsızlık ile bağımlılık arasındaki karşıtlık, sınırlı güce sahip varlıklar ile sınırsız kudret sahibi Allah’ın aynı olamayacağı ortaya konulduktan sonra dilsizlik ve adaleti emretme hususu karşılaştırılır.⁴⁵ Dilsizlik, yetersizliği ve ehliyetsizliği olduğu kadar, adaleti yayma görevinin ihmali de gösterir. Bu meselin konusu, dilsizlik, yetersizlik ve ehliyetsizlik ile dürüstlük, adalet ve yeterlilik arasındaki karşıtlıktır. Adaleti emretme, sadece kendisi dürüst ve erdemli biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda doğru yaşama tarzını başkalarına emretme özelliğine, güç ve yetkisine sahip oluşu da içermektedir.⁴⁶ Bu yüzden adalet erdemi, insan hayatının her alanını kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle sosyo-psikolojik, teolojik, ekonomik, politik ve etik açılardan sosyal hayatın düzeni adâlet ile sağlanmaktadır. Her türlü fikir ve görüş açıklamada, konuşmada, yakınların aleyhine bile olsa adaletten sapmamak, söz ve davranışlarda adil olmak gerekmektedir.⁴⁷ Müslümanlar, her kim ve her ne şekilde olursa olsun işleri ehline verip, adaletli hüküm vermekle yükümlüdür.⁴⁸ Tanıklığın da kendimiz, ana-babamız, yakınlarımız aleyhine olsa ve bir topluluğa öfke duyulsa bile,⁴⁹ doğru tanıklığa ya da Allah için şahitlik yaparak adaleti ikame etmeye

⁴⁰ Muhammet Caner Ilgaroğlu, “Verili Bir Değer Duygusu Olarak Adalet”, *Felsefe Dünyası*, 74 (Kış 2021), s. 126.

⁴¹ en-Nahl, 16/90.

⁴² Bloom, 2015 aktaran Ilgaroğlu, “Verili Bir Değer Duygusu Olarak Adalet”, s. 126; Saruhan, “Erdemlerin Erdemi: Adâlet”, s. 2; Bakara, s. 2/138.

⁴³ eş-Şûra 42/15; en-Nahl, 16/90.

⁴⁴ en-Nahl 16/76; Al-i İmran, 3/21.

⁴⁵ Vecdi Akyüz, *Kur’anda Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1989), s. 111.

⁴⁶ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (Ankara: İşaret Yayınları, 1999), s. 2/545.

⁴⁷ el-En’am, 6/152.

⁴⁸ en-Nisa, 4/58; el-Maide, 5/42; el-Hucurat, 49/9.

⁴⁹ “Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla

engel oluşturmamalıdır.⁵⁰ Aile içindeki işlemlerde de, roller ve sorumluluklar yönünden adil bir dağılım olması, özellikle yetimler ve boşanma konusunda adaletsizlik yapmaktan kaçınmanın gerekliliği erdemli bir toplum için zorunludur.⁵¹

Ticari ilişkiler, uluslararası ya da ulusal alanda adalet isteğinin en çok ortaya çıktığı ve arandığı ilişkilerdir. Örneğin ödünç işlemi ve borçlanma yoluyla alışverişi konu alan ayetler, haksızlık ve adaletsizliği önlemek amacıyla bu işlemlerin yazılı hale getirilmesine dikkat çeker.⁵² Bu itibarla adaletin sosyo-ekonomik yönüyle bireysel ve toplumsal huzur açısından ayrı bir önemi vardır. Bunu temin etmek için İslam, olumlu ve yasaklayıcı nitelikli emirler getirmiştir. Meşru, insanlığın faydasına olan bir şekilde çalışmak, zekât ve sadaka vererek yardımlaşmak/paylaşmak, meşru yollardan miras edinmek İslam'ın olumlu nitelikteki emirleridir. Toplumda fakirlerin veya yoksulların sömürülmesini önlemek için yasaklayıcı önlemler de getirilmiştir. Örneğin faizin yasaklanmasının amacı, toplumda üretime herhangi bir katkı sağlamadan, sadece faiz yoluyla kazanç temin eden atıl sınıfı ortadan kaldırarak toplumda ekonomik canlanmayı temin edip, toplumun tüm fertlerine iş ve kazanç imkânı sağlamaktır. Yine İslam'da tekelcilik, stok yapmak, kumar, şans oyunları, hırsızlık, kara para, alkol ve benzeri uyuşturucu maddelerin alım ve satımı gibi tüm meşru olmayan ticari eylemler yasaklanmaktadır. Aynı şekilde israf ile birlikte cimrilik de yasaklanarak harcamada orta yol tercih edilmiştir.⁵³ Ticari ilişkilerde ölçü ve tartıyı doğru yapmak en çok üzerinde durulan konulardan birisidir.⁵⁴ Ölçü ve tartıyı dosdoğru yapmak, sadece ticari ilişkiler için değil, insanlar arası bütün ilişkiler için geçerlidir. Zira ölçü ve tartıyı eksik yapanlar, çok çarpıcı biçimde uyarılmaktadır.⁵⁵ Görülüyor ki burada ölçü ve tartıda hile yapmanın yasaklanması, dünyada insanlar arasında adaletin yaygınlaşmasını sağlamayı, zulüm ve haksızlığı önlemeyi, ahirette ise insanların Allah'ın huzuruna kul hakkı ile çıkmasını ve bu yüzden de azaba uğramasını engellemeyi amaçlamaktadır.⁵⁶ Bu yüzden yakınları kayırma, hevese uyma, kin ve öfke duyma, din ve inanç farkı gibi hususlar, insanların adaletli davranmasını engelleyen genel durumlar olsa da, erdemli insanlar adaletin önündeki engeller denilebilecek bu vb. durumlara asla pirim

haberdardır.”(el-Maide, 5/8). Burada Peygamberi öldürmek isteyen Hayber Yahudilerine karşı adaletli olunması emredilmektedir. Zira “adalet, duyguların etkisinde kalmadan herkese karşı yerine getirilmesi gereken bir ilkedir.” Paçacı vd., *Hayat Rehberi Kur'an -Konulu Tefsir-*, 4/27.

⁵⁰ en-Nisa, 4/135; el-Maide, 5/8-9.

⁵¹ en-Nisa, 4/2-3, 34, 127-129; et-Talak, 65/2-3.

⁵² el-Bakara, 2/282.

⁵³ Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), s. 183-187.

⁵⁴ el-En'am, 6/152; Hûd, 11/84-88; eş-Şuara, 26/177-191; el-İsra, 17/35.

⁵⁵ el-Mutaffifin, 83/1-5.

⁵⁶ Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*, s. 119.

vermezler. Onlar, Yaratacının koyduğu ahlaki prensiplere uygun davranırlar.⁵⁷ Çünkü yapılan hardal tanesi kadar bir iyilik veya kötülük bile olsa, mutlaka ortaya konur ve davranışın bedeli kendi cinsinden karşılık bulur.⁵⁸

Adalet, her hakkı hak sahibine vermek ve zıttı da zulüm, haksızlık demek olduğuna göre o, genel olarak toplumda aşırılıklardan uzak, ılımlı, ölçülü ve dengeli bir tutumu ifade eder. Bu tutum önce kişinin kendisinden başlar, sonra başkalarıyla ilişkilerini de içine alır. Bir kimse beden organlarını, ruhsal yeteneklerini amacına, işlevine uygun tarzda ve yeterlilikte, sağlam ve dengeli kullandığı zaman adaletli davranmış olur. Daha sonra diğer insanların hak ve hukukuna saygı gösterip, haksız ve ölçüsüz davranmamayı, kin ve intikam duygusuyla hareket etmemeyi gerektirir.⁵⁹ Örneğin, hangi alanda olursa olsun, bir “yetki sahibinin elinden geldiğince adalet ile davranmasının ve hak sahibine hakkını tam olarak vermesinin kötülükleri önleyeceği, huzurlu ve güvenli bir ortamın oluşmasına katkıda bulunacağı”⁶⁰ izahtan varestedir. Dolayısıyla terimin erdemlilik veya ahlaki anlamıyla adil olmak, kendini yasaların ve diğer insanların üstünde görmeyi reddetmektir. Adalet öyle bir erdem halidir ki, onun sayesinde kimse kendini diğer insanların üstüne koymaz ve her şeyi kendi arzu ve çıkarlarına feda etmez, etmemelidir. Çünkü insani ve toplumsal düzen adalet olmadan bir başka yolla sağlanamaz, sağlansa da uzun ömürlü olmaz. Bir iş ve davranışın meşru olup olmaması adaletle bağlıdır. İnsanlık, mutluluk, sevgi bile adalet olmadan, mutlak olarak değer taşımaz. Sevgide ölçüyü kaçırmak da adaletsizliktir. Çünkü böylesi bir eğilim, kişiyi birilerini kayırmaktan ya da taraflı davranmaktan uzaklaştırır. Kendi mutluluğu için ya da insanlığın mutluluğu için adaletsiz olmak da sonuçta adaletsizliktir. Böylesi bir mutluluk bencillik, rahat düşkünlüğü ya da kendini hiçe saymadır. Adaletin yokluğunda, değerler değer olmaktan çıkar ya da hiçbir değer taşımaz. Fakat öyle ki insanlar, kişinin çabası, becerisi, yetenekleri ve her hangi bir işe katkısı ölçüsünde hak ettiğini alması gerektiği inancındadırlar. Buna *toplumsal adalet* veya *hakkaniyet duygusu* denir. Eğer iki kişi bir işe ya da ödeve aynı ölçüde çaba harcamışsa, ilke olarak aynı ödülü almalıdırlar. Eğer biri diğerinden daha fazla alırsa sonuç eşitsizliktir ve adaletsizliktir.⁶¹

İnsandaki üç temel eğilim, yani aşırı sevgi veya nefret, kolaya kaçma ile mücadele ve çatışmadan uzaklaşma, adalet duygusunu olumsuz yönde etkilemektedir. Gerçekten de kişi, ilgi duyup beğendiklerine inanır, onlara

⁵⁷ en-Nisa, 4/135; el-En'am, 6/152; eş-Şura, 42/15; es-Sad, 38/26; el-Maide, 5/8; el-Mümtehine, 60/8-9.

⁵⁸ Yunus, 10/4, 47, 54; el-Enbiya, 21/47; el-A'raf, 7/8-9; el-Mü'mininun, 23/102-103; el-Karia, 101/6-11.

⁵⁹ Hayati Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 49.

⁶⁰ Saruhan, “Erdemlerin Erdemi: Adalet”, s. 2.

⁶¹ Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 50-51.

bağlanarak onları yüceltir. Dolayısıyla sevdiğinin kusurlarını görmezlikten gelerek tarafsızlığını yitirir ve adil davranamaz. Bu durum, kin, nefret ve düşmanlık gibi, ön yargı, dogmatik saplantılar için de geçerlidir ki, bunlar da tarafsız ve adil hüküm vermeyi imkânsız kılabilir. Aynı şekilde insanın aceleciliği de adalet duygusuna zarar verebilir. Yine acı vermeyen, bir bedel ödemeyi gerektirmeyen, gerçeklerle yüzleşmeyenler adaletli düşünüp davranamazlar.⁶² Onun için insan kendisini kontrol edip diğer insanlara güven duymalıdır. İnsanların birbirine güvensizliği meselesi, adaletin hâkim olduğu toplumlarda görülmez. Güven duygusunun toplumda yerleşmesine ve pekişmesine katkı sağlayacak en temel erdemli davranış ve mekanizma adalettir.⁶³ O yüzden Müslümanların adil olmaları emredilerek, sosyal ilişkilerde adalet ve hakkaniyete uygun davranmaları istenmektedir.⁶⁴ Çünkü İslam'ın aslı ilkelerinden biri tevhit ise diğeri adalettir. Adalet mekanizması, birey, aile ve toplum tarafından yaşantıya dönüştürülmesi gereken ahlâki bir değer ve erdemdir. İslâm dini, câhiliye zihniyetini ve onun sahip olduğu çarpık değerler sistemini tamamen ortadan kaldırarak yerine hak, hukuk ve adaletle dayalı yeni bir anlayış inşa etmiştir. Bu ilâhî sistemin getirmiş olduğu eşitlik anlayışına göre, eskiden asla eşit olamayacak hür ile köle eşit konuma geldiği gibi, imanı sayesinde bir kölenin hür bir müşrikten daha değerli olduğu şeklindeki yeni bir üstünlük anlayışı da getirilmiş oldu.⁶⁵ Burada esas olan, tevhit ekseninde, birey ve toplumun adalet prensibi çerçevesinde erdemli bir hayat organizasyonu ortaya koymasıdır. Adalet, zayıf ile güçlü, iyi ile kötü, zalim ile mazlum, yöneten ile yönetilen arasındaki dengeyi sağladığı⁶⁶ gibi, toplumsal barışın da şartı olan adalet, haksızlık ve zulmü engelleyip, bunların sonucu olan toplumsal güvensizlik ve huzursuzluğu da önlemektedir.⁶⁷ Bu yüzden toplumsal hayatta, insanlar arası ilişkilerde hak ve eşitlik esas olmalıdır. Kişi, toplumun bir üyesi olarak ailede, okulda, iş yerinde, mahkemede kişiler arasında her hangi bir karar verirken adaletle hüküm ve karar vermelidir. Özellikle de dindar ve içinde hesap verme inancı bulunan insan adalet adına aldığı kararlarında sorumlu ve bilinçli davranmalıdır. Bu inanç, onun adil davranmasının temel etkenidir. Erdemli olmak böyle davranmayı gerektirir.

⁶² Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 53.

⁶³ Mekki Solmaz, "Toplumsal Güveni Sağlamada Kur'an'ın Rolü", *Batman Akademi Dergisi*, 5/2 (Aralık-2021), s. 599.

⁶⁴ el-Mâide, 5/8, 42; el-A'râf, 7/29, 181; en-Nahl, 16/90; eş-Şûrâ, 42/15.

⁶⁵ Mehmet Emin Özafşar, *Hadislerle İslam* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 3/337-338; bk. el-Bakara, 2/221.

⁶⁶ Erkan Perşembe, "Toplum ve Ahlak", ed. Hüseyin Peker-Mustafa Kara, *Kur'an ve Sünnet Ekseninde Ahlak Birey ve Toplum* (İstanbul: Üniversite Yayınları, 2015), s. 250.

⁶⁷ Hüseyin Peker, *Allah'ın Boyası İle Boyanmak Kur'an'da Kişisel Gelişim* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 94.

Bir toplumda sosyal barışın teşekkülü için adalet şarttır. Sosyal barış da sosyal dayanışma ile sağlanır. Nahl 90'da sosyal dayanışmayı gerçekleştiren müesseseler olarak *adalet, ihsan ve akrabaya yardım* zikredilirken; *zina, fenalık* ve *zulüm* ise sosyal dayanışmayı engelleyen tutum ve davranışlar olarak gösterilmektedir. Zira İslami düşünce sisteminde hayat anlayışının, her kim olursa olsun, haklara riayet ve adalet üzerine kurulması istenmiştir.⁶⁸ Toplumsal açıdan, her doğru hareket, İslam'a göre ibadet sayıldığından İslam doğru davranışları emrederken; toplumun sosyal dayanışmasını engelleyen davranışları yasaklayarak, insanlar için ideal olan yaşayış tarzını gerçekleştirebilmek için gerekli tedbiri almıştır. İki veya daha fazla kişiyi ilgilendiren fertler arası davranışlar toplumun üyesi olmaları bakımından topluma da yansıtacağından, adam öldürmek, haset etmek, israf ve cimrilik yapmak, yalan söylemek, iftira etmek, gıybet ve su-i zan'da bulunmak gibi davranışlar yasaklanmıştır. Bunlardan başka; fuhuş, zina, hırsızlık, gasp, ihtikâr, içki, kumar, rüşvet, faiz; bireylerin işledikleri davranışlarsa da doğrudan doğruya toplumu ilgilendiren davranışlar olduklarından İslam bunlara da karşı çıkmıştır.⁶⁹ Örneğin, zani'nin, dokunması ve bakışlarının kirli olarak kabul edilmesi, toplumun ahlaki dokusunun hastalanmasına işaret etmektedir. Bu anlamda zinayı ve hırsızlığı normal gören bir kişi, hem düşünceyle hem de eylemle sınırları ihlal ederek toplumsal yapının bozulmasına neden olacaktır.⁷⁰ Çünkü bu eylem türleri, zararları sebebiyle toplumun bünyesini kemiren, yaygınlaştığında ise bütün toplumu etkileyecek özellikleri bulunan davranışlardır.

Varlık, adalet üzere yaratılmış; varlık dünyasında muhteşem bir düzen, nizam ve uyum ortaya konmak suretiyle insanoğlundan da bu dengeyi bozmadan, adaletli yaşaması istenmiştir.⁷¹ Buna göre yaratılıştaki denge ve adalet, doğru ve düzgün tartmak biçiminde insanlar arası ilişkilerde de sağlanmak istenmiştir. Böylece insanın düzgün ve dengeli bir hayat sürdürmesi ancak adaletle mümkün olacaktır. Esasen, vasat ümmet adaletli, yani inanç, eylem ve bütün ilişkilerinde dengeyi temel alan örnek adil ümmet demektir.⁷² Başka bir ifadeyle insan kendisine adil davranılmasını istiyorsa, kendisinin de başkalarına adil davranması gerekmektedir. Aksi takdirde adaletli olmamak, eksik ölçüp tartmak, ahlaki, sosyo-ekonomik, politik bakımdan önceki toplumların çözümlenmesine ve yıkımına neden olduğu gibi⁷³ günümüz toplumlarının da

⁶⁸ Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri* (Ankara: DİB Yayınları, 1987), s. 42.

⁶⁹ Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, s. 57; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), s. 273.

⁷⁰ Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*, s. 44-45.

⁷¹ er-Rahman, 55/7-9.

⁷² el-Bakara, 2/143.

⁷³ er-Rahman, 55/7-9.

yıkımına neden olabilir. Adaletin ve güven hissini kaybolduğu bir sosyal yapı; yapı bozumuna uğramış, endişenin ve buhranın egemen olduğu bir toplum haline dönüşmüştür.⁷⁴

İnsanlar arasında dinin daima adaleti, hakkı gözetiyor olması, onun insanüstü özelliğini ortaya koyar. Bu perspektiften bakılınca adalet, iki kişi arasındaki ilişkiden tutun da aile içi ilişkileri, toplumsal ve uluslararası ilişkileri düzenleyen bir mekanizmadır. Bu mekanizma kötülüğü önleyecek daha güvenli ve huzurlu bir ilişkiler ağının ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır.⁷⁵ İlgili ayetin işaretine göre her durumda adaletli olan, gerektiğinde özveride bulunabilen, yakınlarına cömertçe iyilik eden; bunun yanında edepsizlik ve hayâsızlıktan, kötülük ve çirkinliklerden, saldırgan davranışlardan uzak duran insan, aslında bu suretle ruhunun yükselişi için gerekli olan iyilikleri yapar ve kötülüklerden uzak durarak erdemli bir toplumun temellerini atmış olur.⁷⁶ Zaten Kur'an tarafından Müslüman ümmetine yeryüzünde adâleti sağlama ve insan haklarını koruma sorumluluğu verilmiştir. Toplumda hatta bütün dünyada anarşi ve bozgunculuğun, haksızlığın, zulmün, baskının, çatışmanın, kavganın sona ermesi ancak adaletin yerine getirilmesi ile mümkündür. Tüm toplumsal ilişkilerde adalet ilkesi ön planda tutulmalı; düşmanlık, kin, dostluk, sevgi gibi duygular ya da bu duyguların tesirindeki davranışlar hiçbir şekilde adaletin uygulanmasına mani olmamalıdır. Böylece hayat hak ve hukuk zemini üzerine bina edilip, her alanda adalete riayet edilirse, insanlığın barış ve güvenliği sağlanır; herkesin huzurlu ve mutlu olduğu erdemli bir toplum hayatı gerçekleştirilmiş olur.

2. İHSAN

Erdemli toplum oluşturma dinamiklerinden ikincisi “ihsan”dır. İhsan kişinin Allah'a, kendisine, diğer insanlara ve varlıklara karşı bilinçli bir şekilde hareket etmesidir. Belirtmiş olduğumuz varlıklara karşı en iyi davranışta bulunmak ve her ne iş yapılıyorsa en iyisini/kalitelisini yapmak yüksek bir bilgi ile bilinci gerektirir. Bu yüzden “ihsan” kapsamında “muhsin” olarak nitelendirilen kişiler, her daim iyilik eder, iyi ve güzel fiiller işler, bir ameli veya her hangi bir görevi hak ettiğinden daha fazlasıyla ifa ederler.⁷⁷ İşte bu, kendisi Allah'ı görmese de, Allah'ın kendisini her an görmekte olduğu inancıyla eylemde bulunan bir mümin tavrı olarak ifade edilebilir. Muhsin ismi de kültürümüzde muhtemelen bu yüzden verilmektedir. Hatta Allah'ı görür

⁷⁴ Abdullah İnce, “İnsan, Toplumsal Sorunlar ve Kur'an”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (Ekim 2022), s. 543.

⁷⁵ Cafer Sadık Yaren, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), s. 49.

⁷⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 05 Haziran 2024), s. 3/432-436.

⁷⁷ Yusuf, 12/23, 100; en-Nahl, 16/30; Yunus, 10/26; el-Bakara, 2/112; en-Nisa, 4/125.

gibi ibadet etmek anlamının yanı sıra ihsan'ının sosyal boyutu ilgilendiren önemi, kişinin “kendisi için istediği iyilikleri başkaları için de istemesi”⁷⁸ demektir ki, erdemli bir toplum veya ortamda yaşamının dinamikleri buradan geçmektedir.

Kelime olarak ihsan, if'al vezninde bir mastar olup, ha-su-ne veya ha-sa-ne kökünden gelmektedir. Güzel olmak anlamındaki 'husn' kökünden mastardır, zıttı ise çirkinlik, çirkin ve kötü iş demek olan 'kubh'dür. Hoşa giden, arzu edilen güzellik demek olan husn, üç çeşittir: bir şeyi iyi ve güzel yapmak; iyi, doğru, güzel ve faydalı davranışta bulunmak; iyilik etmek, ikramda bulunmaktır. Dolayısıyla ihsan, 'yaptığı işi güzel yapmak', 'başkasına iyi, faydalı davranışta bulunmak' ve "başkasına yardımcı olmak"⁷⁹ şeklinde üç farklı anlamda kullanılmıştır. Salih amelle yakın ilişkisi olan "hasene" ise, insanın nefsinde, bedeninde ve davranışlarında, onu sevindiren her türlü nimete verilen bir isimdir.⁸⁰ "İyi olmama ve ihsanda bulunmama"nın zıttı olan ihsan kelimesi, hasene gibi, salih amel anlamını taşıyan bir kelime olup aynı zamanda bir iyiliğin en son noktasını oluşturduğu beyan edilerek, ihsan kelimesinin içerisine her türlü gözetme ve yardım dâhil edilmektedir.⁸¹ Buna göre insanın, kendisi de dâhil olmak üzere bütün mahlûkata iyilik veya ikramda bulunması, iyi/ahlaki davranışlar sergilemesi, her ne iş yapıyorsa sağlam veya kaliteli yapmasıyla ihsana dayalı davranışı gerçekleştirmiş olmaktadır.

"Husn" ve bundan türetilen diğer kelimeleri, salih amel kapsamında düşünmek mümkündür. Özellikle ahsene fiilinin, ism-i faili olan "*muhsin*" kişilerin tüm davranışları salih amel cümlesindedir. Muhsinlerin namaz kılması, zekât vermesi ve ahirete iman etmeleri gibi hususlar birer salih ameldir.⁸² Nitekim Kur'an'ın "muhsinler" nitelemesiyle müminlerin hilm karakterine, sabır, hoşgörü, affetme, öfkeye hâkim olma,⁸³ kararlılık ve cesaret, işlerde aşırılıktan sakınma,⁸⁴ cömertlik ve tok gözlülük⁸⁵ gibi ihsan kavramının içeriğine dâhil olan erdemlere işaret edilmiştir. İhsan kelimesi türevleri ile birlikte, salih amelin bir kolunu oluşturmaktadır. Ayette "ihsan ile davranmanın karşılığı, aynı şekilde ihsandır"⁸⁶ ve ihsan davranışında bu-

⁷⁸ *Kur'an Yolu*, s. 3/432-436

⁷⁹ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1993), s. 13/115-117.

⁸⁰ İsfehani, *Müfredat*, s. 284.

⁸¹ Ömer Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Salah Meselesi* (Ankara: DİB Yayınları, 1997), s. 37.

⁸² Lokman, 31/3-4.

⁸³ Al-i İmran, 3/133-134; el-Maide, 5/13; Yusuf, 12/90; Hûd, 11/115.

⁸⁴ Al-i İmran, 3/147-148.

⁸⁵ el-Bakara, 2/236; Al-i İmran, 3/133.

⁸⁶ er-Rahman, 55/60.

lunanlara şöyle işaret edilmektedir: anne ve babaya iyilik etmek⁸⁷ veya genel anlamda iyilik etmek,⁸⁸ güzel öğüt⁸⁹ ve güzel bir örnek⁹⁰ birer salih ameldir. Salih ameller ise, Allah tarafından bütün müminlere emredilen işlerdir.⁹¹ Yine bu amellerden bir kısmı şöyle sıralanmaktadır: Allah'tan başkasına kulluk etmemek, ... yakınlarla, yetimlere ve yoksullara iyi davranmak, insanlara güzel söz söylemek, namazı dosdoğru kılmak ve zekât vermek,⁹² bollukta ve darlıkta infak etmek, öfkeyi yenmek ve insanları affetmek.⁹³ "... yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolda kalmışa ve çalıştırdığımız kimselere güzellikle/ihsan davranmak ve ahirete kesin olarak inanmaktır."⁹⁴ Bu işleri yapanlara da salih olanlar anlamında "salihîn" denir.⁹⁵ Görüldüğü gibi salih amel, sadece âhirete yönelik mutluluğu değil, aynı zamanda güzelliklerle, iyiliklerle dolu bir dünya hayatı yaşamanın ve bu tür bir hayatı yaşayan birey ve toplulukların yeryüzü egemenliğinin de yoludur.⁹⁶ Diğer taraftan sosyolojik bir yaklaşımla "yaratılmışların en hayırlıları", iman edip salih ameller işleyenler olarak değerlendirilmektedir.⁹⁷

İhsan adaletin de üstündedir; adalet kişinin vermesi gerekeni vermesi ve alması gerekeni almasıdır. İhsan ise, vermesi gerekenden fazlasını vermesi, alması gerekenden daha az almasıdır. Buna göre ihsan, adaletin üstünde bir bilinç ve eylem türüdür.⁹⁸ Bu itibarla adaletin gereğini yapmak zorunluluk iken ihsanda bulunmak bir tür fedakârlık ya da daha büyük bir erdemliliklerdir. Diğer bir ifadeyle "ihsan mutlak bir görev olmamakla birlikte adaletten ileri düzeyde bir erdemdir. Buna karşılık toplumsal hayatta adalet ihsandan daha önemli ve önceliklidir; çünkü İslâm bilginlerinin sık sık tekrar ettiği gibi 'yer ve göklerin düzeni' adaletle kaimdir."⁹⁹ Onun için Yüce Allah, Muhsinlerin/ihsanda bulunanların sevabını büyütmüş ve şöyle buyurmuştur: "*Şüphesiz Allah, iyilik yapanlarla beraberdir*"¹⁰⁰, "*Bu dünyada iyi davrananlar iyilik görürler.*"¹⁰¹ Böylece "Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmek" şeklindeki "ihsan", Müslüman kişilerden teşekkür eden toplumun kalitesini ve niteliğini ortaya koyar. Zira Allah tarafından görülmek kişilere ve o kişilerden oluşan

⁸⁷ el-Bakara, 2/83; en-Nisa, 4/36; el-İsra, 17/23; el-Ahkaf, 46/15.

⁸⁸ er-Rahman, 55/60; en-Nahl, 16/90.

⁸⁹ en-Nahl, 16/125.

⁹⁰ el-Ahzab, 33/21; el-Müntehine, 60/4, 6.

⁹¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 311.

⁹² el-Bakara, 2/83.

⁹³ Al-i İmran, 3/133-134; el-Münafikun, 60/10.

⁹⁴ en-Nisa, 36-37.

⁹⁵ Al-i İmran, 3/113-114.

⁹⁶ en-Nur, 24/55; el-Enbiya, 21/ 105; Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, s. 3/36.

⁹⁷ el-Beyyine, 98/7.

⁹⁸ İsfehani, *Müfredat*, s. 285.

⁹⁹ *Kur'an Yolu*, s. 3/432-436.

¹⁰⁰ el-Ankebut, 29/69; el-Bakara, 2/195; et-Tevbe, 9/91.

¹⁰¹ en-Nahl, 16/30.

topluma sürekli bir denetim şuru verecektir. Merkezinde ihsan'ın bulunduğu bir toplum ise ideal bir toplum olarak nitelendirilebilir.¹⁰²

İhsan, tevdi edilen görevlerin daha ötesini ve daha fazlasını yapmak, gerektiğinde haklarından feragat etmektir. Buna göre, örneğin kişinin vadesi gelince alacağını istemesi adalet iken, bu hakkından vazgeçmesi bir erdem ve ihsan davranışı olarak değerlendirilir. Nitekim “borç alıp verme, aile içi haklar ve boşanma gibi durumlarda ilişkilerin adaletin ötesinde yani ihsan düzeyinde olması istenmiştir.”¹⁰³ Böylece kişilerin hakkından vazgeçerek fedakârlıkta bulunma zihniyet ve anlayışı toplumun diğer üyelerini de etkileyeceğinden, süreç içerisinde iyi davranış örüntüleri yaygınlaşacak; bu durum, özellikle çocuklar ve gençlerin sosyalleşmesinde müspet tesirler bırakacaktır. Buna göre iyi bir çevre veya topluluk içerisinde kalarak yaşayan fert, zamanla onların düşünce ve davranışlarını benimseyerek aynen onlar gibi hareket eder, çevresine uyum sağlar. Buna Sosyal Psikolojide “*grupla aynıleşme zarureti*”¹⁰⁴ denilmektedir ki, inanç ve davranışları değiştirilmek istenen bir ferdin bu süreçten geçmesi gerekmektedir. Bu durum, İ. Haldun tarafından da sosyolojik olarak şöyle ifade edilir; “*kişinin nefsi, iyiliğe ve hayra götürecektir şeylere alışıp yönelirse ve bu hal onda bir meleke haline gelirse, kötülüklerden uzaklaşır ve onun için kötülüğe götürecektir yollar zorlaşır.*”¹⁰⁵ Bu süreç, kötülüğe alışarak yönelenler için de geçerlidir.

Kişinin yaptığı işin ihsan derecesine ulaşabilmesi için, özellikle yaptığı farkında olması ve onu en güzel şekilde yapması gerekmektedir. Kişinin, Allah'ın kendisini görüyor olduğu inancı ve düşüncesi ile hareket etmesi, aslında onun davranışlarını gören olmasa da her daim bu bilinç ile eylemde bulunduğunu gösterir. Zira kimi insanlar, sorumluluk alanına giren hususları sorumluluk üzerlerinden gitsin diye yaparlar. Buna karşılık ihsan erdemine sahip olan dindarlar ise her şeyi, samimiyetle ve içtenlikle yerine getirirler. Nitekim “*Nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir.*”¹⁰⁶, “*Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun?*”¹⁰⁷, “*Allah sana nasıl ihsan etti ise, sen de öyle ihsanda bulun!*”¹⁰⁸ gibi ayetler, bu zihniyet yapısına işaret etmektedir. İnananlar için bu sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir bilinç olarak Muhsinlerin eylemlerini belirlemektedir. Diğer

¹⁰² İmam Nevevî, *Riyâzü's-Salihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2001), s. 1/299.

¹⁰³ Özaşar vd., *Hadislerle İslam*, s. 3/155.

¹⁰⁴ David Krech - Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji-Nazariye ve Problemler*, çev. Erol Güngör (İstanbul, 1970), s. 1/415.

¹⁰⁵ İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn Hadramî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), s. 1/163.

¹⁰⁶ el-Hadid, 57/4.

¹⁰⁷ el-Mücadele, 58/7.

¹⁰⁸ el-Kasas, 28/77.

bir deyişle inancın gereğinin sadece ihsan ve ibadetlerde değil, aynı zamanda gündelik hayattaki diğer insan ilişkilerini ve bütün mahlûkatı da kapsamaması gerekmektedir.¹⁰⁹

Başta anne-baba olmak üzere bütün varlıklara karşı ideal davranışın ihsan şeklinde olmasının yanı sıra eğitimcilerin çocukları ve öğrencileriyle olan ilişkilerinde ihsanı elden bırakmamaları gerekmektedir.¹¹⁰ Aile, eğitim ve diğer toplumsal kurumlar çocukları ve öğrencileri terbiye edip sosyalleştirirken, iyi birer insan olmaları şeklinde onları topluma hazırlayıp kazandırırken onlara iyilikle davranmaları gerekmektedir. Böylece toplumsal değerler ve normları ihsan boyutuna ulaşmış bir toplumsal atmosfer içerisinde içselleştirmiş olan yeni nesiller, şiddet ve çatışma gibi menfi durumları yaşamadıkları için onlarda bu tür davranışlar görülmeyecektir; görülse bile kötülükler kötülükle karşılık verilmemesi esas ve egemen olan bir toplumda etkisi yok hükmünde olacaktır. Nitekim insanların fazileti de kötülükler kötülükle karşılık vermesi gibi “durumlarda sergiledikleri tutumlarda ortaya çıkar. Allah Resûlü bu şekilde yapılan kötülükler karşılık verilmeyerek ihsanda bulunulmasını ister. Çünkü bazı durumlarda muhataba iyilikte bulunularak bazen de yaptığı kötülüğe karşılık verilmeyerek ihsanda”¹¹¹ bulunmuş olmaktadır.

Müminler/Muhsinler her işlerinde ihsan ile hareket ederler. Nitekim “Allah her işte ihsanı/güzel davranmayı emretmiştir.”¹¹² buyruğu, mümini böyle davranmaya mecbur kılmaktadır. Savaşta bile öldürme ve her hangi bir biçimde hayvan kesme işinin en iyi şekilde yapılması gerekmektedir. Yani bu işleri yaparken müminin davranışlarında kabalık, katılık, eziyet, vahşet ve şiddet görülmemelidir. Bu şekilde “iyiliği yerleştirme ve kötülüğü engelleme” esasının getirilmesi ve bu erdemın Mü’minlerin bir niteliği olarak ifade edilmesi,¹¹³ İslam toplumunun hem sağlıklı bir yapıya kavuşturularak sapmaların meydana gelmemesi hem de bu halinin devamlılığını sağlamak için önemlidir. Bu yönüyle vasat ümmet denilen “İslam toplumunda, Müslüman daima iyi, güzel ve hayırlı olan işlerin yanındadır. Kötü, çirkin ve zararlı olan işlerin de tabii olarak karşısında bulunur. Böylece, İslam toplumunda kendiliğinden iyilikler güç bulur ve yayılır. Kötülükler ise güçlenme imkânı bulamaz.”¹¹⁴ Bu itibarla her mümin, imkân ölçüsünde dini ve ahlaki erdemleri yaşayıp, çevresindeki insanlara onları ulaştırıp onların da bu erdemleri uygulaması için çalışmalıdır. Eğer toplumda insanlar iyilikten yana tavır

¹⁰⁹ Özaşar vd., *Hadislerle İslam*, s. 3/153.

¹¹⁰ Özaşar vd., *Hadislerle İslam*, s. 3/154.

¹¹¹ Özaşar vd., *Hadislerle İslam*, s. 3/154.

¹¹² Muhammed b. İsa et-Tirmizi, es-Sünen (Riyad: Dârü'l-Hadara, 2015), “Diyât”, 14; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'ü's-Sahîh* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1424/ 2003), “Sayd”, 57.

¹¹³ Al-i İmran 3/110.

¹¹⁴ Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), s. 195.

koyup kötülüğe hiçbir şekilde prim vermese, o toplum sevgi ve saygı, huzur ve sükûnetin hâkim olduğu erdemli bir toplum olur. Yine inananlar açısından ihsan, ibadetlerin ve bütün davranışların, samimiyetle, karşılıksız, en güzel şekliyle sırf Allah rızası gözetilerek yerine getirilmesi demektir. Bu manada bütün eylemlerin değerli ve anlamlı, kişisel, ailevi ve toplumsal boyutta yararlı olmasının yolu, ihsan şuuruyla yapıyor olmasından geçmektedir; “Sözü dinleyip de ona en güzel bir şekilde uyanlar, Allah’ın hidayete erdirdiği kimselerdir.”¹¹⁵ Burada, sözün en güzeline akıl ve ihsan ile uyanların, “akıl sahipleri” olarak nitelendirilmesi dikkat değer bir durumdur.

İhsan, fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik boyutları bulunan insanın sosyal davranışlarına karşılık gelmektedir. Bu açıdan “İslâm, dinin ahkâm şeklini belirlerken iman inanç yönünü; ihsan ise ahlak boyutunu oluşturur. Bir başka deyişle iman, dinin amentüsünü belirlerken, ahkâm ve ahlak boyutunu ise İslâm ve ihsan belirler. Hakeza iman, dinin içsel ve deruni boyutunu şekillendirirken İslâm, zahiri davranış ve amelleriyle alakalı olanları ihsan ise ahlak ve erdem bağlamındaki idealler ve ülküleri konu edinir. Kısacası İslâm yaşantıyı, iman inancı ihsan ise ahlakı şekillendirir.”¹¹⁶ Buna göre ihsan, ‘yaptığı işi güzel yapmak’, ‘başkasına iyilik etmek ve ikramda bulunmak’ anlamıyla Allah-insan-kâinat ilişkisini düzenleyen bir muhtevaya ışık tutar. Özellikle dini kimlik ve karakterin oluşturulması ve sosyolojik olarak yaşanması bağlamında İslam, iman ve ihsan’ın birbirinden bağımsız düşünülmemesi gerekir. Bu üç kavram ve muhtevadan her hangi birinin ihmali, dindar kişiliğin teşekkülünü zedeler ve psiko-sosyolojik yapıyı da menfi yönde etkiler.

İçtimai prensiplerin adaletten sonra ikinci ilkesi ihsandır. Görülüyor ki dinin temeli imandan sonra adalet ve ihsan üzerine kurulmuştur. Her ihsan, bir amel-i salih, her amel-i salih ise, ihsandan ibarettir.¹¹⁷ Bu amel-i salih ile davranış örüntüleri şekillenen iyi insan, ilk önce varlığını kendisine bahşeden Allah’a hamd edip, şükreder; sonra ailesine ve çevresine teşekkür eder, sahip olduklarını çevresiyle paylaşarak varlığını sürdürür.¹¹⁸ İbadet yönünden örneğin namaz bize, teşekkürü öğretir. Oruç açları düşündürür, sağlığımızı te’min eder. Hacc bizi birbirimize tanıştırır. Zekât yardım vazifesini ta’lim eder. Bunlar, bu ibadetlerin bin bir psiko-sosyal hikmetlerinden, birer misaldir. Hepsi bizim içindir. Bütün farzlar, birer terbiye müessesesi olarak varlığını sürdürmektedir. Hepsi ihsanın şumulündedir. Bu yönüyle infak, sadaka, zekât, hayır ve birr ile ilgili ayetlerin hemen hepsi toplumla-

¹¹⁵ ez-Zümer, 39/18.

¹¹⁶ Ruhullah Öz, “Dindar Şahsiyeti İnşa Eden Üç Kavram: İslâm, İman ve İhsan”, *Harran İlahiyat Dergisi*, 45 (Haziran 2021), s. 45.

¹¹⁷ Mahir İz, “Amel-i Salih: İhsan”, *İslam Düşüncesi*, II/8 (1969), s. 484.

¹¹⁸ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), s. 113.

rın rahatı ve mutluluğu için nazil olmuştur.¹¹⁹ Nihayet ihsan, Hakk'ın rızası düşünülerek başkasına güler yüz ve tebessümle bakmak gibi 'zerre miktarı' iyi davranıştan başlayarak, bir milleti zulümden, esaretten kurtaracak olan kahramanlığa kadar varan her iyiliği içine alan hayırlardır. İşte bu süreç, öncelikle erdemli bireylerin inşasına ve aynı anlayışa sahip toplumun teşekkülüne katkı sunmuş olmaktadır.

3. AKRABAYA YARDIM ETMEK

Erdemli bir toplum inşa etmenin temel dinamiklerinden biri de akrabaya yardım etmektir. Akrabaya yardım emri, ihsan'ın özel bir uygulaması olan sıla-i rahime iyilik etmektir. Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın zorunlu olması, insanlar ve özellikle akrabalar arasında daha ön planda gerçekleşen bir olgudur. Bu yüzden akrabalığın sosyal önemi hem ilk hem en üst noktadadır.¹²⁰ İ. Haldun'a göre de "insan, doğası gereği sosyal bir varlık"¹²¹ olduğundan, toplumsal yaşam içinde insanın yardımlaşma ve dayanışma halinde olması kaçınılmazdır. Dinler de, akrabalarla ben ve öteki arasındaki ilişkide güçlü bir etkiye sahiptir. Bunu, çeşitli öğütleriyle ortaya koydukları görülmektedir. Örneğin "yapılan ibadetler ve dualarda bir bütün halinde iyi olmayı isteme tavsiye edilir. Dini literatürdeki başkalarına şefkat duyma ve yardım etme içerikli kıssaların, bireylerin empatik gelişiminde olumlu etkisi vardır. Dini ibadet merkezleri de, sosyal ilişkiler ağı kurarak, bireyin, başkalarının halinden haberdar olmasına yardımcı olur. Dinlerin metafizik âleme ait vaatleri, bireylerin dünyada yaptıklarını dünya sonrası hayatta alacaklarını belirtir. Bu öğretiler, bireylerin dünyadaki adaletsizlikleri yorumlamasına yardımcı olduğu gibi, dünyada karşılığı olmayacak yardımlar yapmalarını da sağlar."¹²² Bu anlamda insan sosyal ve sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır. İnsanın insanlığı, biyolojik özelliklerinden daha çok; psiko-sosyal ve dini yönleriyle temayüz etmektedir. İnsan bir grup veya toplumda varlığını sürdürmektedir ki, bu manada sorumluluk, her insanda bulunması gereken üstün duygu ve değerlerden birisidir. Elbette varlık dünyasında bulunan insanın Allah'a, anne-babasına, kendisine, eşine, çocuklarına, akrabalarına, dostlarına, arkadaşlarına ve çevresine karşı sorumlulukları vardır ve onları yerine getirmesi gerekmektedir. Erdemli bir toplum oluşturmada ise, aile ve akrabalara ilgi gösterip maddi-manevi yönlerden onlara yardımcı olmak sosyolojik manada zincirin ilk halkası olması yönüyle çok önemlidir. Bu

¹¹⁹ İz, *İslam Düşüncesi*, s. 486.

¹²⁰ Ekber S. Ahmed, *İslâm ve Antropoloji*, çev. Bedri Gencer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s. 66.

¹²¹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, s. 1/79.

¹²² Ali Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), s. 89.

manada insan, yardımlaşma, paylaşma ve geleceğe hazırlanmanın ilk örneklerini aile ve akrabalarından alarak sonraki nesillere bu kültürü aktarma¹²³ özelliğine sahiptir.

İyi bir Müslüman başta Allah olmak üzere ailesi, akrabalar ve diğer mahlûkata karşı sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlüdür. Sorumluluk ise emanet bilinci demektir. İnsanın inancıyla olan bağı, akrabalar grubu ile kurulan bağıni belirleyici niteliğe sahiptir. Akrabalık bağıni temelinde ise aile vardır. Dolayısıyla akrabalık, evlilikle başlayan bir seri sosyal ilişkiler sistemidir; o, soyun sürdürülmesi, sosyal örgütlenme ve aralarındaki yardımlaşmayı içeren bir toplumsal sistemdir.¹²⁴ İ. Haldun bu yardımlaşmayı “asabiyet hissine” bağlamaktadır.¹²⁵ Bu toplumsal asabiyetin O’na göre kaynağı akrabalıktır.¹²⁶ Sözelimi işbirliği, dayanışma, sevgi ve saygı gibi değerler, akrabalarda grup ruhunu pekiştirirken, bireycilik ve ayrımcılık gibi erdem dışı tutumlar bu ruhu zedeler ve çatışmalara neden olur.¹²⁷ Bu yüzden, onlarla sağlıklı ilişkiler geliştirerek rahmete yol açacağına inanıyor olmak; sevgi ve saygı, hoşgörü, iyilik, merhamet ve adalet çerçevesinde ilişki kurmayı ve bu ilişkileri sürekli hale getirmeyi gerektirmektedir.

Akrabalık, aynı soydan gelen veya evlilik ilişkisi ile birbirine bağlanan kişiler arasında oluşan sosyal yakınlık ilişkisidir.¹²⁸ Aile bu yönüyle sosyal yönü ön planda olan bir kurum¹²⁹ ve insanlık tarihindeki en eski birliktir. Zira “sosyalizasyon” gibi süreçlerin önemli bir kısmı burada başlamakta ve sürdürülmektedir. Aile ve akrabalar denildiğinde, başta anne-baba-kardeşler olmak üzere dede, nine, hala, amca, dayı, teyze ve onların çocukları gibi yakınlar akla gelir. Akrabalık sistemi, ailenin toplumsallığını öne çıkaran olgulardan birisidir. Dolayısıyla bir seri sosyal ilişkiler evlilikle başlamakta ve sonrasında akrabalık genişleyerek bir sistem olarak varlığını sürdürmektedir. Hiçbir aile türünden soyutlanamayan akrabalık, sanayi/kent toplumunda da varlığını sürdürmüştür. Genelde insanlar, evlenecekleri eşlerin akrabalarını bilmek

¹²³ Yümnî Sezen, *Kur'an Işığında İnsan, Akıl ve Toplum* (İstanbul: İz Yayınları, 2014), s. 213.

¹²⁴ Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi* (İstanbul: Açılımkitap, 2013), s. 79-81. İlahi kanun ailede zengin olan her bireyi, fakir akrabalarının ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu tutar. İslam, akrabaları aklıktan kıvrıranken zevk ve sefahat içinde yaşamayı büyük bir günah olarak tanımlar. İslam aileyi toplumdun önemli unsurlarından biri olarak kabul ettiğı için, fakir bireylerin hakkı ilk önce ailedeki zenginler, daha sonra da diğer zenginler üzerindedir. ... Her bölümün kendi içindeki fakir bireyleri desteklediğı bir toplum düşünün! Elbette böyle bir toplum hem ekonomik, hem sosyal, hem de ahlaki yönden yüce ve saf bir toplum olacaktır. bk. Ebu'l A'la Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), s. 3/49.

¹²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), s. 1/119.

¹²⁶ Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*, s. 157.

¹²⁷ Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Anı Yayınları, 2016), s. 128; Kadir Canatan, “Klasik Türk Düşüncesinde Aile ve Ailevi Değerler”, ed., Kadir Canatan-Ergün Yıldırım, *Aile Sosyolojisi* (İstanbul: Açılımkitap, 2013), s. 269.

¹²⁸ Ömer Demir- Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), s. 20.

¹²⁹ Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 79.

ve kimlikle ilgili sorunlarını soy kütükleriyle çözmek istemektedirler. Kaldı ki akrabalar arasında gerçekleştirilen yardımlaşma sadece modern öncesi toplumlarda değil, gerektiği zaman modern kentlerde de sürdürülen öncelikli bir sosyal eylemdir.¹³⁰ Akrabalığın doğmasında kan bağı ve toplumsal bağ şeklinde iki etken belirleyici olmaktadır. Soyun sürdürülmesiyle ilgili olan akrabalık, ana, baba veya her ikisi aracılığıyla sürdürülmektedir ki, akrabalığın ilk temelleri biyolojik bağlardan kaynaklanmaktadır. Anne- çocuk, kız ve erkek kardeşler arasındaki bağlar bilinen ilk biyolojik bağlardır. Evlilik sonucu ortaya çıkan ilişki ise toplumsal içeriklidir. Buna göre evlilik, yabancı bir kadınla erkeğin sadece bir araya gelmesini sağlayan bir akit değil, aynı zamanda hayat ortaklığını¹³¹ ve neslin devamını sağlamak, birbirine destek olmak ve mutlu bir hayat yaşamak amacıyla yaptıkları bir akit olarak ifade edilebilir.¹³² Her toplumda ortaya çıkan bu biyolojik ve toplumsal bağlar, toplumun üyeleri arasında belli ilişkilerin, duyguların, yükümlülüklerin ve farklılıkların doğmasına yol açar. Bu yüzden “*akrabaya, ... hakkını ver!*”¹³³ emri onlarla ilişkiyi, maddi-manevi anlamda iyilikte bulunmayı sürdürmeyi istemektedir ki, bu, akrabalık hukuku olarak ifade edilebilir.¹³⁴ Diğer bir ifadeyle insanın babası ve annesi ile kan bağı, kayınpeder ve kayınvalidesi ile toplumsal anlaşma bağı vardır¹³⁵ ki, söz konusu akrabalığa dair her durumda sistem, ancak maddi ve manevi destekle varlığını sürdürmektedir.

İslam kültüründe sıla-i rahim, ister kan bağı, isterse evlilik vesilesiyle meydana gelen hısımlık ve akrabalara iyilikte bulunmak,¹³⁶ muhtaç olanları görüp gözetmek, zekât ve fitreleri öncelikle onların yoksul olanları ile paylaşmak demektir. Akrabalıkta soy zinciri önemlidir. Çünkü soy zinciri toplumlarda örgütlenme işlevi görmektedir.¹³⁷ Akrabaya herhangi bir şey vermenin iki sevabı olduğuna göre,¹³⁸ onların muhtaç olanlarını ziyaret ederek desteklemek, bakmakla yükümlü olunan kişilerin dışındaki yakınlarımıza imkân ölçüsünde hem maddi hem manevi olarak yardımcı olmak gerekmektedir. İhtiyaçlarını gidermek ise bir gülümseme, tatlı bir söz, selam ve dualaşma biçiminde olabildiği gibi, bu kişilerin sevinçli ve üzüntülü günlerinde mesela düğün, doğum, ölüm, bayram, cenaze gibi önemli zaman dilimlerinde hem

¹³⁰ Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 80.

¹³¹ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974), s. 40.

¹³² Abdurrahman Ateş, *Kur'an'da Huzur ve Sükûn* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2014), s. 56.

¹³³ el-İsra, 17/26.

¹³⁴ el-Bakara, 2/27; Muhammed, 47/22; Müslim, “İman”, 12, 14.

¹³⁵ Önal Sayın, *Aile Sosyolojisi, Ailenin Toplumdaki Yeri* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1990), s. 2.

¹³⁶ Yaşar Yiğit, “Akrabalarım Var”, ed., Huriye Martı, *Ailem* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), s. 103; Hüseyin Peker, *Allah'ın Boyası İle Boyanmak* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 160.

¹³⁷ Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 81.

¹³⁸ Tirmizi, “Zekat”, 26.

yanlarında olmalı hem onlara destek çıkılmalıdır. Dolayısıyla Müslümanları geniş bir kitle olarak güçlü bağlarla birbirine bağlamak hedefini güden İslam düşünce sistemi, bunu yakınlardan başlatarak, akrabaya yönelik iyiliği onlara ikramda bulunma, yardımlaşma, ziyaretleşme, hoşgörülü yaklaşma, iyi ve kötü günleri paylaşma, yapılan davete icabet etme, bayramlaşma, tebrikleşme, hastaları ziyaret etme, ölüm halinde cenaze namazına iştirak ve taziye bulunma görevlerinin yerine getirilmesi, erdemli bir toplumun inşası ve yaşatılması için gerekli hususlardır.¹³⁹

İslam dininde ferdin her şeyden önce kendi kendine yeterli olması istenir ve beklenir. Başkasına yük olan insan kınanır. Kazancın en şereflişi kişinin kendi eliyle kazandığıdır. Veren el daima alan elden üstündür. Peygamberler dahi kendi el emekleriyle geçinmişlerdir. Çalışmak ibadet sayılmış ve ona maddi sonucunun ötesinde sonsuza uzanan bir boyut daha verilmiştir. Zira çocuk-çocuğu, ailesi için çalışan Allah yolundadır. En güzel sadaka kişinin çocuk çocuğuna getirdiği ihtiyaç maddesidir. Bütün bu gayret ve çabasına rağmen kişi kendine yeterli olamayabilir, ya da hiç çalışmayacak halde bulunabilir. Bu durumda onun yükü/nafakası öncelikle en yakın akrabalarının omuzlarına taksim edilir.¹⁴⁰ Bunda kan bağıının doğuracağı öncelikli acıma duygusunun da elbetteki rolü vardır. Yine usul ve furu dışında zekâtın yakınlık sıralarına göre akrabalara verilmesi daha makbul olan ve karşılığını bir kat daha arttıran bir durumdur. Fitre de aynı kategoride düşünülen bir ibadettir. Çünkü insan yakın akrabasının durumunu diğerlerinden daha iyi bilir ve kan beraberliğinin etkisi ile kolaylıkla verir.¹⁴¹ Böylece inancıyla birlikte “Müslüman insan”ın, tasadduk et, ver, yedir, ikram et, ihsan et, infak et gibi emirler çerçevesinde başta aile ve akrabalar olmak üzere diğer insanlara yardım etmesi sağlanarak erdemli bir toplum inşa etme çabasıyla temizlendiği (tezkiye olduğu) görülmektedir.¹⁴² Bireyler bu tür toplumsal görevleri yerine getirmek suretiyle hem psiko-sosyolojik hem de dini mutluluk yaşamaktadır.

Akrabaların birbirine doğal olarak daha çok ilgi göstereceği, birbirlerini daha çok koruyacaklarından hareketle, kan bağı ile aile bağı gibi biyolojik ve sosyolojik faktörler, akrabayı birbirine daha çok yakınlaştırır. Huzurlu bir toplum oluşturmanın yapı taşlarından birisi, başta akrabalar olmak üzere diğer insanlarla ilişkilerin iyi olmasına bağlıdır. Kendisini sevmeyen ve güven vermeyen kişiler, akrabalarını da başkalarına da sevmez ve güven vermez-

¹³⁹ er-Ra'd, 13/21; en-Nisa, 4/1, 36; er-Ra'd, 13/25; el-Bakara, 2/83, 215; en-Nahl, 16/90; bk. Muhsin Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), s. 173-175.

¹⁴⁰ Abdülkerim Zeydan, *İslam'da fert ve Devlet*, çev. Cemal Arzu (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), s. 87.

¹⁴¹ Faruk Beşer, *İslamda Sosyal Güvenlik* (Ankara: DİB Yayınları, 1987), s. 185-187.

¹⁴² et-Tevbe, 9/103; Ayrıca bk. el-Alâ, 87/14; el-Leyl, 92/18.

ler. Öyleki akraba ilişkilerinde din farkı dahi dikkate alınmaz. Onlarla bir biçimde iyi ve güzel geçinmek gerekir. Bu konuda peygamberimiz amcası Ebu Talib'in Müslüman olmasını çok istemesine ve onun da Müslüman olmamasına rağmen onunla ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Hz. Ebubekir'in kızı Esmâ, müşrik olan annesi kendisini ziyarete gelince nasıl davranması gerektiği konusunda soru sorunca, ona ilgi gösterip ikramda bulunması tavsiye edilmiştir.¹⁴³ Böylece başta akrabaların yoksullarını koruyan yardımlaşma, toplumda birçok kötülüğü, hırsızlığı, haksızlığı önler. Dostluk duyguları gelişir, refah ve zenginlik artar, dilencilik, fakirlik, dolandırıcılık gibi işler en alt düzeylere düşer. Yardımseverlik ve yardımlaşma kişileri cimrilik duygusundan kurtardığı ve toplumsal barışa katkıda bulunduğu için narsizm tedavisinde de tavsiye edilen bir yöntemdir.¹⁴⁴ Dolayısıyla bu kişiler ihtiyaç sahiplerine duyarsız kalmaz, bencil olmaz, bir sorun gördüklerinde çözmek için seferber olurlar. Böylece yardımseverlik değerine sahip olanlar, toplumsal hayatta barış ve hoşgörüyü hâkim kılmanın yolunun erdemler ve diğer insani değerlerden geçtiğini bilirler.

SONUÇ

İslâm'ın gayesi, insanları ahlâklı bireyler ve toplum olarak inşa ettikten sonra ahlâklı bir dünyayı da inşa etmektir. İnsanoğlu fitraten bu erdemli eylemlere yatkın yaratılmıştır. Ancak günümüz modern insanı erdemün üstünlüğü yerine kendi krallığını ilan edip, maneviyattan uzaklaştığı için anlam krizi yaşamaktadır. Bu krizin aşılması, eylemlere motivasyon sağlayan ahlaki erdemlerle mümkündür. İşte bu nedenle, Nahl 90. ayet çerçevesinde erdemli bir toplum için gerekli olup, kaynağını inançtan alan adalet, ihsan ve akrabaya yardım etmenin sosyolojik boyutları tarama yöntemiyle ortaya konmuştur. “*Hakkı teslim etmek*” anlamındaki adalet erdemlerin başı, toplumun da temelidir. Düzen, denge, dürüstlük, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme anlamındaki adalet, İslam ahlak nizamının, toplumsal hayatta zulmü ve haksızlıkları engelleme işlevi görmesi için emrettiği mekanizmadır. Bu mekanizma kişinin kendisi, ailesi ve diğer insan ilişkilerinde, tanıklık yapmada, ticari işlerde, her türlü ölçü ve tartıda, ulusal ve uluslararası iş ve işlemlerde dengeli hareket etmeyi gerektiren bir kapsama sahiptir. Herkesin hak ettiğini aldığı veya cezasını çektiği bir toplumda eşitlik, güven, sadakat, hikmet, şecaat, iffet, hak duygusu gibi erdemler dinamik bir biçimde yaşatılırken; haksızlık, gasp, zorbalık, endişe, şüphe, güvensizlik, kaygı, huzursuzluk gibi duygular

¹⁴³ Muhammed b. Sa'd, İbn Sa'd, *et-Tabakat el-Kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 10/240; Ebu Abdilleh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *el-Camiu's-Sahih* (Şam: Daru İbn-i Kesir, 2002), “Edeb”, 8.

¹⁴⁴ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 148.

ortadan kalkmaktadır. Aynı zamanda bu mekanizma zayıf-güçlü, iyi-kötü, zalim-mazlum, zengin-fakir, yöneten-yönetilen arasındaki dengeyi sağladığı için toplumsal bütünleşmeye hizmet etmektedir. Şu halde kendisine adil davranılmasını isteyen her kişinin başkasına öyle davranması gerekir.

İslam ahlakı, çıkar kaygısı bulunmayan “hasbilik” ile Allah’ın rızasını gözetmeye odaklanmaktadır. Bu da kişinin “*ihsan şuuru*”, yani her an Allah’ın kendisini gördüğü bilinci ile davranmaktır. Bu yönüyle iman ve davranış arasında ayrılmaz bir ilişki vardır. Bu anlamda tüm ibadetler başta olmak üzere sabır, affetme, cesaret, cömertlik, anne baba, komşu ve diğer insanlara yapılan tüm iyilikler erdemli toplumu inşa eden salih amellerdir. İnsanlara maddi- manevi iyilik ve ikramda bulunulması, hangi iş yapıyor olursa olsun o işin kaliteli veya sağlam yapılması, kişinin her daim Allah’ın murakabesi/ denetimi altında olduğu şuuruyla hareket etmesi demektir. Dolayısıyla bireylerin ailede, eğitim kurumlarında, çevrede, toplumsal hayatın her alanında bu zihniyet ve şuuru ile sosyalleşmesi, hem iç denetimli insanların artmasına hem de erdemli toplumun inşasına imkân sağlayacaktır. Bu şekilde inşa edilen bir toplumda ise, adalet mekanizmasının bütün yönleriyle uygulanmasından daha da fazlası olan ‘*ihsan ahlaki*’ hâkimdir.

Bu üç erdemde; herkesin hak ettiğini almasıyla gerçekleşen denge adalet, her kişinin imkânlarla göre sınırsız iyiliklerde bulunması ihsan ve onun da uygulama olarak “*akrabaya yardım*” şeklinde aile veya akrabadan başlaması gerektiği vurgulanmaktadır. Sosyal hayatın inşası böylece en yakınlarımızdan başlatılarak akrabaya ve diğer insanlara doğru genişleyen iyiliklerle sürdürülmektedir. Zira aile ve akrabalar, sorumlulukların ifa edilmesi ve erdemli toplum oluşturmada zincirin ilk halkasıdır. Bu sosyal örgütlenmede “*yardımlaşma sistemi*”, ister kan bağı, isterse evlilik nedeniyle olsun “*sıla-rahim*” ile başlatılmakta, komşular, dostlar, diğer insanlar ve bütün mahlûkatla sürdürülmektedir. Bu durumda akrabalık hukukuna riayet edilmekte, dayanışmayla grup ruhu pekiştirilmekte; her türlü çekişme ve düşmanlık ise izale edilmektedir. Bu karakteristik özellikleriyle varlıklarını sürdüren aile, akraba ve onların üyeleri ise, bütünleşmiş bir topluluk olarak erdemli bir toplumu ortaya çıkarmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Ahmed, Ekber S. *İslâm ve Antropoloji*. çev. Bedri Gencer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Akdoğan, Ali. *Din Sosyolojisi*. Ankara: STS Yayınları, 2013.

Akdoğan, Ali. *Kur’an ve Sünnet’ten Örneklerle Sosyal Ahlak –Sosyal İlişkiler ve Ahlaki Değerler-*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

- Akdoğan, Yalçın. *Nebevi Liderlik ve Hz. Muhammed*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1989.
- Ateş, Abdurrahman. *Kur'an'da Huzur ve Sükûn*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2014.
- Aydın, Mustafa. *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Aydın, Mustafa. *Kurumlar Sosyolojisi*. İstanbul: Açılımkitap, 2013.
- Ayten, Ali. *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Emperatinin Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Beşer, Faruk. *İslamda Sosyal Güvenlik*. Ankara: DİB Yayınları, 1987.
- Buhari, Ebu Abdilleh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahih*. Şam: Daru İbn-i Kesir, 2002.
- Canatan, Kadir. "Klasik Türk Düşüncesinde Aile ve Ailevi Değerler". ed., Kadir Canatan-Ergün Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*. İstanbul: Açılımkitap, 2013.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2104.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Çağırıcı, Mustafa. *Kur'anın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Çağırıcı, Mustafa. "Adâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.1/ 341-343. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Çınar, Aliye. *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Deniz, Gürbüz. *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Dinçer, Ömer. *Kamu Yönetimi Adabı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Dumlu, Ömer. *Kur'an-ı Kerim'de Salah Meselesi*. Ankara: DİB Yayınları, 1997.
- Erkal, Mustafa E. vd., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü* İstanbul: Der Yayınları, 1997.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk. Ankara: İşaret Yayınları, 1999.
- Farabi. *İdeal Devlet*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Fichter, Joseph H. *Sosyoloji Nedir*. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı Yayınları, 2016.

- Genç, M. Fatih - Bulut, Nagihan. "Adalet", ed., Mehmet Zeki Aydın. *Karakter, Değer ve Ahlak Eğitimi*. 221-222. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "Verili Bir Değer Duygusu Olarak Adalet". *Felsefe Dünyası*. 74. (Kış 2021), 118-135.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 1-15. Beyrut: Dâr Sâdır, 1993.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. I-II cilt. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İbn Miskeveyh. *Ahlak Eğitimi/Tehzibu'l-Ahlâk*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn Hadramî. *Mukaddime*. I-II cilt. çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn Hadramî. *Mukaddime*, I-II cilt. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakat el-Kebir*. 1-11. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İmam Nevevî. *Riyâzü's-Salihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. çev. M. Yaşar Kandemir vd. 1-7 cilt. İstanbul; Erkam Yayınları, 2001.
- İnce, Abdullah. "İnsan, Toplumsal Sorunlar ve Kur'an". *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 4/2 (Ekim 2022), 521-549.
- İsfehani, Rağîb. *Müfredat*. çev. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İz, Mahir. "Amel-i Salih: İhsan". *İslam Düşüncesi*. II/8 (1969), 483-486.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Karlığa, Bekir. *Bir Medeniyet Düşünürü Fârâbî*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2019.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Krech, David – Crutchfield, Richard S. *Sosyal Psikoloji-Nazariye ve Problemler*. I-II cilt. çev. Erol Güngör. İstanbul, 1970.
- Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, 2021.
- Mevdudî, Ebu'l A'la. *Tefhimu'l Kur'an*, 1-7 cilt. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac. *el-Câmi'üs-Sahih*. Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1424/2003.
- ÖZ, Ahmet. *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- ÖZ, Ruhullah. "Dindar Şahsiyeti İnşa Eden Üç Kavram: İslâm, İman ve İhsan". *Harran İlahiyat Dergisi*. 45 (Haziran 2021), 36-56.
- Özafşar, Mehmet Emin vd., *Hadislerle İslam*. 1-7 cilt. İzmir: DİB Yayınları, 2019.
- Paçacı, Mehmet vd., *Hayat Rehberi Kur'an –Konulu Tefsir-*. İstanbul: DİB Yayınları, 2021.
- Peker, Hüseyin. *Allah'ın Boyası İle Boyanmak Kur'an'da Kişisel Gelişim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Perşembe, Erkan. "Toplum ve Ahlak", ed. Hüseyin Peker-Mustafa Kara. *Kur'an ve Sünnet Ekseninde Ahlak Birey ve Toplum*. 211-265. İstanbul: Üniversite Yayınları, 2015.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları, 1987.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Postmodernite, Sivil toplum ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Saruhan, Müfit Selim. "Erdemlerin Erdemi: Adâlet". *Adam Akademi*. 5/1 (2015), 1-12.
- Sayın, Önal. *Aile Sosyolojisi, Ailenin Toplumdaki Yeri*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Sezen, Yümni. *Kur'an Işığında İnsan, Akıl ve Toplum*. İstanbul: İz Yayınları, 2014.
- Solmaz, Mekki. "Toplumsal Güveni Sağlamada Kur'an'ın Rolü". *Batman Akademi Dergisi*. 5/2 (Aralık-2021), 587-636.
- Suphi, Ahmet Mahmut. *İslam Düşüncesinde Ahlak Felsefesi*. çev. Abdurrahman Harbi- Enver Şahin-İrfan Karadeniz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Şeker, Mehmet. *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*. Ankara: DİB Yayınları, 1987.
- Tarhan, Nevzat. *Güzel İnsan Modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Tekin, Mustafa. "Din ve Post/Modernlik", ed. Kadir Canatan - Mustafa Tekin, *Din Sosyolojisi*. 357-378. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Tirmizi, Muhammed b. 'İsâ. *es-Sünen*. Riyad: Dârü'l-Hadara, 2015.
- Türkdoğan, Orhan. *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı

- Yaman, Ertuğrul. *Değerler Eğitimi Eğitimde Yeni Ufuklar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Yaren, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Yiğit, Yaşar. "Akrabalarım Var". ed., Huriye Martı. *Ailem*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Zeydan, Abdülkerim. *İslam'da fert ve Devlet*. çev. Cemal Arzu. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.